

Б.Қалиев

филология ғылымдарының докторы, профессор,
Алматы, Қазақстан

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ ТҮБІРШЕК ТҮБІРЛЕР МЕН ТҮПКІ ТҮБІРЛЕР

Аннотация: Біз түбіршек түбір деп – түркі тілдерінің алғашқы дәуірлерінде жасалған жа (жапырақ), қа (қабық), са (сабақ), бү (бүршік), тү (түбір) дегендер сияқты қазіргі күн үшін мағынасыз, өз дәуірі үшін мағыналы түбірлерді, ал түпкі түбір деп – сол түбіршек түбірлерден жасалған жап, қап, сап, бүр, түп дегендер тәрізді үш дыбысты, бір буынды, мағыналы түбірлерді айтып отырмыз. Мақалада түркі тілдерінің дамуының алғашқы кезеңдеріндегі түбіршек түбірлері мен түпкі түбірлері қарастырылмақшы. Шындыққа жүгінсек, бұл мәселе түркі тілдерінде аз зерттелінген. Түбіршек түбір мен түпкі түбірлер туралы ғалымдар пікірі қарастырылды.

Тірек сөздер: түбір, аффрикаг, фонетика

Б.Қалиев

доктор филологических наук, профессор,
Алматы, Казахстан

ПЕРВИЧНЫЕ И КОНЕЧНЫЕ КОРНИ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ

Аннотация: Мы называем первичным корнем - созданные в первые эпохи тюркских языков корни жа (лист), қа (кора), са (стебель), бү (бутон), тү (корень), бессмысленные на сегодняшний день, но значимые для своей эпохи. А конечным корнем мы называем трехзвучные, односложные, содержательные корни, такие как жап, қап, сап, бүр, түп, созданные из этих первичных корней. В статье будут рассмотрены первичные и конечные корни на ранних этапах развития тюркских языков. По правде говоря, этот вопрос мало изучен в тюркских языках. Были рассмотрены взгляды ученых на первичные и конечные корни.

Ключевые слова: корень, аффрикат, фонетика

B.Kaliev

Doctor, professor of philological sciences

ROOTS IN TURKIC LANGUAGES

Abstract: The article is devoted to roots of early stages of Turkic languages. This question was not studied in the field of Turkic languages. Views of scientists concerning root and roots

were discussed. The article will be devoted to the root roots and root roots of the early stages of the Turkic languages. In truth, this issue has not been studied in the Turkic languages. The views of scientists on the root root and root roots were discussed. We call the root - the root for the modern day, as I (leaves), ka (crust), sa (stem), cones (root), root (root), semantic roots for our era, and the root - three-sound, one-sound, semantic roots from these roots, and the root is three-sound, one-sound, semantic. Root roots and root roots in the early stages of the Turkic languages. As for reality, this issue has been little studied in the Turkic languages. The opinion of scientists about the root and root of the root was considered.

Keywords: root, affricate, phonetics

Бұл жердегі әңгіме түркі тілдерінің алғашқы кезеңдеріндегі түбіршек түбірлері мен түпкі түбірлері жайында болмақшы. Ол сайып келгенде, алғашқы сөздер (байырғы түбірлер) қалай жасалды? Ол өзінің даму тарихында қандай сатылардан өтті? – деген мәселелерге барып тіреледі.

Шындыққа жүгінсек, бұл мәселе түркі тілдерінде аз зерттелінген жоқ. Оны сонау Г.Вамбери, В.В.Радлов, В.А.Богородскийлерден бастап, одан беріректегі Н.А.Баскаков, Н.К.Дмитриев, А.М.Щербактар, кейінгі кездердегі А.Н.Кононов, Э.В.Севортян, Ә.Т.Қайдаровтарға дейінгі аралықтағы түркологтар мен шетел ғалымдары баяғыдан бері зерттеп келеді. Бір өкінішті жері ғалымдар осы мәселе жөнінде әлі күнге дейін белгілі бір тұжырымға келе қойған жоқ.

Біз түбіршек түбір деп – түркі тілдерінің алғашқы дәуірлерінде жасалған жа (жапырақ), қа (қабық), са (сабақ), бү (бүршік), тү (түбір) дегендер сияқты қазіргі күн үшін мағынасыз, өз дәуірі үшін мағыналы түбірлерді, ал түпкі түбір деп – сол түбіршек түбірлерден жасалған жап, қап, сап, бүр, түп дегендер тәрізді үш дыбысты, бір буынды, мағыналы түбірлерді айтып отырмыз. Айталық, жапырақ сөзінің түбірі жа ма, жаппа? Қабық сөзінің түбірі қа ма, қап па? Түбір сөзінің түбірі тү ме, түп пе? Егер жапырақ сөзінің түбірі жап десек, онда жамау, жамыл сөздерінің түбірі жам болғаны ғой?

Міне, тындармандар мен оқырмандардың зейінін біз осы мәселелерге аударғымыз келеді.

Түбіршек түбір мен түпкі түбірлер туралы ғалымдар не депті? Алдымен соған тоқталып аламыз.

Түркі тілдеріндегі зерттеуші ғалымдардың көпшілігі түркі тілдерінде түбірдің А, БА, БАБ, АББ және БАББ (Мұндағы А – дауысты, Б – дауыссыз дегенді білдіреді) деген алты түрі бар екендігін айтады [1, 66].

Айтса айтқандай-ақ, түркі тілдерінің бірі – қазақ тілінің түбірлеріне көңіл қойсақ, онда же, де, не, мә, жә, кә дегендер сияқты ашық буынды түбір сөздер мен одағайларды, ай, ой, ат, ас, ау, аш, аз, оқ, от, он, оң, өс, өн дегендер сияқты толып жатқан бітеу буынды түбірлерді, сондай-ақ, бақ, сақ, тақ, бал, сал, тоқ, жоқ, тау, тас, жас дегендер сияқты тұйық буынды сөздерді және қант, жент, бұлт, кілт, тарс, бырт, тырс, сырт, күмп, күрс, дүрс дегендер сияқты зағ есімдер мен еліктуіш сөздерді молынан кездестіруге болады. Бұлардың бәрі де бір буынды түбірлер.

Жоғарғылар тәрізді көне түбірлер қалай жасалған? деген мәселеге қатысты әр ғалымның пікірі әртүрлі. Мәселен, Г.Вамбери: «Түркі түбірлері екі не үш дыбыстан құралған. Бұлардың алғашқысы – үш дыбыстылар. Ал екі дыбыстысы әлгі үш дыбысты түбірлердің бір дыбысы түсіп қалу арқылы жасалғандар», – дейді [2, 6-7].

Осы пікірді Н.А.Баскаков та қолдайды. Ол: «Алғашқы түркі түбірлері үш дыбысты бітеу буын (БАБ) болды. Қалған түбірлер (БА, АБ) осы бітеу буынды түбірден, яғни БАБ түбірінен бөлініп шықты», – дейді [3:89, 158].

Бұл мәселеге байланысты: «Неге ен (дала) түбірі кең (дала) түбірінен жасалады? Неге ол керісінше емес. Мүмкін алдымен ен түбірі жасалған шығар. Кейіннен әлгі түбірдің басына К дауыссызы қосылып, кең сөзі содан кейін жасалған болар?!» деген ой бізді көп ойландырды.

Егер «дауысты дыбыстан басталатын екі дыбысты, бір буынды түбірлер тек үш дыбысты, бітеу буынды түбірлерден жасалынды» дейтін болсақ, онда ақ сөзі бақ сөзінен, ет сөзі бет сөзінен, үй сөзі күй сөзінен жасалды деуімізге әбден болады. Бірақ осы түйініміз дұрыс па?

Түркі тілдерін зерттеуші А.Зайончковский, А.М.Щербак, А.Н.Кононов, Э.В.Севортян-дар болса, «екі дыбысты түбірлер үш дыбысты түбірлерден шықты» дейтін жоғарғы пікірге қарама-қарсы: «Түркі тілдерінің БАБ, АБА, БАБА түбірлері БА, АБ түбірлеріне жұрнақ жалғану арқылы жасалады», – дейді де, оған жа^{+з}, жа^{+й}, жа^{+р}, же^{+м}, жі^{+к}; ор^{+а}, са^{+на} деген тәрізді түбірлерді мысалға келтіреді [4, 77; 5:432, 560-561].

Кейінгі кез зерттеушілердің бірі – А.Ысқақов: «Ежелгі түркі тіліндегі ең алғашқы пайда болған сөздер – жап, қат, тарп, торс деген сияқты еліктеме (еліктеуіш – Б.Қ.) сөздер болған. Осы күрделі құрамды түбірлердің соңында қатар тұрған ЛП, ЛТ, РП, РС дауыссыздарының алма-кезек түсіп қалуы арқылы алдымен жап, қат, тап, тос түбірлері, содан кейін жал, қал, тар, тор түбірлері жасалған», – дейді де, одан әрі төліе өз ойын былайша жалғастырады: «Көрсетілген тәсіл жалаң түбір жасаудың жалғыз ғана жолы емес. Еліктеме сөздердің соңында тұрған дауыссыздарды кезектестіріп түсіру арқылы жасалған жап немесе жал жалаң түбірлерінің басқы, ортаңғы, соңғы дыбыстарын басқа дыбыстармен алмастыру арқылы да жаңа түбірлер жасалып отырған», – дейді [6, 17, 20-21, 24].

А.Ысқақовтың айтуы бойынша, жап түбірінің басқы Ж дыбысын басқа дауыссыздармен алмастырсақ, бап, қап, лап, сап, тап, шап түбірлері, ортаңғы А дауыстысын басқа дауыстылармен алмастырсақ, жеп, жұп, жып, жіп түбірлері жасалады екен. Сөз соңындағы П дыбысын басқа дауыссыздармен алмастырсақ, тағы да осылар тәрізді оншақты түбір жасалады. Мыс.: жақ, жал, жаз, жай, жар, жас, жат, жау т.б. Зерттеушінің ойынша, байырғы түркі түбірлері, міне, осылай жасалған көрінеді.

Азырақ ойланып көрелікші. Айтылған пікір шындыққа сай келе ме, келмей ме? Неге түркі тілдерінің барлық түбірлері еліктеуіш сөздерден ғана жасалуға тиісті?! Еліктеуіш сөздерден басқа сөздер болмады ма?

Біздің пікірімізше, көне түркі түбірлері, кейбір зерттеушілердің айтқандарындай аффрикат дыбыстардан да, еліктеуіш сөздерден де емес, кәдімгі дауыстыдауыссыз дыбыстардың еркін тіркесінен жасалған сияқты.

Осы жерде ескерте кетелік: Байырғы түбірлерді жасаудың белгілі бір заңдылығы, қалыптасқан жүйесі, болмаса сақтауды талап ететін қатаң ұстанымы жоқ. Тек түбір құрамындағы дауысты дыбыстар мен дауыссыз дыбыстар алмасып келіп тұрса және жуан дыбыстардан кейін жуан дыбыстар, жіңішке дыбыстардан кейін жіңішке дыбыстар келіп, сөз әуезді түрде айтылса болғаны.

Сонда біз сөз етіліп отырған түркі түбірлерінің жасалуы жалғамалылық құрылым ба, жоқ, фонетикалық сипаттағы ішкі даму ма?

В.Котвич бұл сұраққа «екеуі де» деп жауап беріпті [7, 35-36]. Бізге салса, бұл – «фонетикалық сипаттағы ішкі даму дегеніміз осы» деген болар едік.

Жоғарыдағылардай 2-3 дыбысты, ашық, тұйық, бітеу буынды түбіршек түбірлер мен түпкі түбірлер түркі тілдерінде өте көп. Акад. Ә.Қайдаровтың есептеуі бойынша, қазақ тілінде 1352 жеке қолданылатын, мағыналы және саны дәл осындай жеке қолданылмайтын, мағынасыз – жалпы саны 3 мыңдай түбірлер бар екен [1, 68].

Түрколог ғалымдардың айтуынша, *тұл*, *бұр* сөздерінің өзі нағыз түбір емес. Егер бұларды «түпкі түбір» деп атасақ, бұл түбірге дейін де тағы бір түбірдің болғандығы аян (Т.А.Бертагаев, Н.К.Дмитриев, А.М.Щербак т.б.). Мәселен, *түбір* сөзінің түпкі түбірі – *тұл* болса, *тұл* түпкі түбірінің байырғы түбірі – *тұ/тү* деп, ал *бұршиқ* сөзінің түпкі түбірі – *бұр* болса, *бұр*-дің байырғы түбірі – *бұ/бү* деп жорамалдауымызға әбден болады. Бұлар сияқты байырғы түбірлерді белгілі морфолог А.Ысқақов «түбіршек түбір» деп атапты [6, 42, 113].

Көрсетілген *тұ/тү* түбіршегінің жуан сыңарынан *тұ+р(у)*, *тұ+р+ыс*, *тұ+р+ақ*, *тұ+р+ық (тұрқы)*, *тұ+қ+ыл*, *тұ+қ+ыр(у)*, *тұ+й+ық*, *тұ+м+ша*, *тұ+н+шық* түбірлері жасалса, оның жіңішке сыңарынан *тұ+б+ір*, *тұ+б+ір+тек*, *тұ+й(ю)*, *тұ+й+ін*, *тұ+й+л(у)*, *тұ+н+кі*, *тұ+г+ел*, *тұ+р+ік (түрік ерін)*, *тұ+к+мі*, *тұ+з+у*, *тұ+з+ел(у)* түбірлері жасалған.

Ал *бұ/бү* түбіршегінің жуан сыңарынан *бұ+т*, *бұ+т+а(у)*, *бұ+т+ақ*, *бұ+р(у)*, *бұ+р+ыл*, *бұ+р+т+ый*, *бұ+қ (бұғу)*, *бұ+қ+тыр(у)*, *бұ+з(у)*, *бұ+з+ыл* түбірлері жасалса, оның жіңішке сыңарынан *бұ+р*, *бұ+р+ік*, *бұ+р+іл*, *бұ+р+іс*, *бұ+р+т+ік*, *бұ+к*, *бұ+к+ір*, *бұ+к+ір+ей*, *бұ+к+й*, *бұ+к+иш*, *бұ+к+ең*, *бұ+к+ең+де(у)*, *бұ+г+іл(у)*, *бұ+й+ен*, *бұ+т+ін* т.б. түбірлер жасалған.

Қазақ тілінде мұндай түбіршек (байырғы) түбірлер де, түпкі түбірлер де аз кездеспейді. Тіліміздегі *қабық* – *қауақ* – *қауыз* – *қауырсын* - *кебек* – *кеук* – *кебенек* – *кеуле* – *кепей*, *гүл* – *күлте*, *өгіз* - *өкір* дегендердің де түбіршек түбірлерін **қа/ке**, **гү/кү**, **өк/өг** деп қарастыруға болатын сияқты.

Мұндай ойға итермелеп отырған – тағы да қайталап айтамыз, олардың ортақ семалары.

Дәл осындай ойды *өн*, *өс*, *өр* тәрізді бір буынды түпкі түбірлердің *Ө* түбіршектері туралы да айтуға болады. Себебі, біріншіден, бұлар да мағыналас сөздер, екіншіден, бұл сөздердің әрқайсысынан толып жатқан туынды түбірлер жасалған. Мыс.: **ӨН** (өсімдіктің тамыр тартып көгеріп шығуы, өсуі): *өну*, *өнгіш*, *өндір(у)*, *өндіргіш*, *өндіруші*, *өнік*, *өнім*, *өнімді*, *өнімсіз*, *өнімділік*, *өнбе*, *өнбес*, *өніп-өсу*, *өндіріс*, *өндірістік*, *өндірдей*, *өндірішек* т.б.

Түркі тілдеріндегі көне түбірлер фономорфологиялық жағынан тұрақты ма, жоқ, өзгермелі ме? деген сұраққа келсек, В.В.Радлов, Н.А.Баскаков, А.М.Щербак сияқты біраз түркологтар «түркі түбірі тұрақты болады; жеке қолданылады. Мағыналары анық, айқын болады» десе, А.Н.Кононов, Э.В.Севортян, А.Зайончковский сияқты екінші бір топ ғалымдар «ежелгі түркі түбірлері өзгермелі, көп вариантты болады», дегенді айтады [4, 45].

Көне түбірлердің көп варианттылығына қарап, Г.Вамбери, Ш.Х.Ақбаев, Б.Сағындықұлы сияқты біраз зерттеушілер «түркі тілдерінің ежелгі түбірлерінде қопарылмалы (флексивті) тілдердің белгілері бар. Соған қарағанда түркі тілдері қопарылмалы тіл дәуірін өз басынан өткерген» деген ой айтыпты [2, 73].

Зерттеуші Б.Сағындықұлының өзіне сөз берелік: «Түркі тілдері флексиялық құрылым дәуірін басынан өткізген. Содан кейін полисинтетикалық құрылым (түбір тіл) дәуірі келген. Түркі тілдері мұны да басынан өткеріп, агглютинативті (жалғамалы) құрылымға ауысқан», – дейді ол [8, 5].

Біздің ойымызша, бұл пікір жаңсақ пікір сияқты. Өйткені, біріншіден, түбір тіл, копа-

рылмалы тіл, жалғамалы тіл дегендер түбір сөздердің жасалу тәсіліне қарай емес, тілдердің морфологиялық (грамматикалық) құрылымына қарай бөлінген тіл топтары. Түбіршек тіл мен түбір тіл дәуірінде морфология мәселесі әлі дами қойған жоқ болатын. Екіншіден, қопарылмалы тілдерде қосымша бұрыннан жасалған, даяр тұрған, түбірлердің басына (префикс), ортасына (инфикс), соңына (суффикс) қосылатын болса, түркі тілдерінде қосымша тек сөздердің соңына ғана қосылады.

Олай болса, түбіршек тіл мен түбір тіл дәуіріндегі түркі түбірлерінің дыбыстық жағынан өзгермелілігі қопарылмалылықтың белгісі емес. Ол түбір жасау жолындағы әртүрлі тәсілдердің біреуі ғана.

Қорыта айтқанда, түркі тілдеріндегі түбіршек түбірлер мен түпкі түбірлер тіліміздің дамуына негіз болған ең алғашқы алтын көпірлер. Көне түбірлер аффрикат дыбыстардан да, еліктеуіш сөздерден де жасалған жоқ. Олар – дыбыстық түйіртпектерден құралған диффузды сөздердің жеке дыбыстарға саралануынан және сол сараланған дыбыстардың жеке дыбыс болып қалыптасуынан, қалыптасқан жеке дыбыстардың еркін тіркестерінен жасалған, ең алғашқы, бір буынды түбірлер. Осы түбірлердің дамуы, жетілуі нәтижесінде түркі тілдері бір сатыдан екінші сатыға, екінші сатыдан үшінші сатыға өте отырып, біртіндеп дамыды, жетілді.

Бұл мәселе туралы белгілі ғалым А.Ысқақов: «Түркі тілдері біздің заманы-мыздан әлденеше мыңдаған жылдар бұрын дүниеге келіп, түбіршек тіл (еліктеме тіл), түбір тіл құрылысы дәуірлерін бастарынан кеше отырып, жалғамалылық тіл құрылысы дәуіріне жеткен», – дейді [6:103].

Бұған алып-қосарымыз жоқ. Біз тек өзімізге дейінгі ғалымдардың тұжырымдарына өз көзқарасымызды білдірдік және аталған мәселені бұрын сөз болмаған басқа да тілдік материалдармен толықтырдық. Кейбір пікірлерді нақтылай түстік.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Кайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. – Алматы, 1986. – 125 с.
- [2] Вамбери Г. Рукописные предисловие к Etymologisches Wörterbuch der Turko-tatarschen Sprachen. – Leipzig, 1878. – 13 с.
- [3] Басқақов Н.А. Тюркские языки. –М., 1960. С. 45-55.
- [4] Кононов А.И. Грамматика языка тюркских рунических памятников (ҮІІ – ІХвв.). –Л., 1980. С. 61-67.
- [5] Севортян Э.В. Аффиксы глагол образования в азербайджанском языке. –М., 1962. – 56 с.
- [6] Ысқақов А. Қазақ тілінің фонеморфологиялық құрылысын тарихи тұрғыдан сараптау. –Алматы, 1999. – 82 б.
- [7] Котвич В. Исследования по алтайским языкам. –М., 1962. С. 105-110.
- [8] Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. – Алматы, 1994. – 36 б.